

İslam dininə üçlü yanaşma: Mühafizəkarlıq, Dünyəvilik, Millilik

(I yazı)

Faiq Ələkbərli (Qəzənfəroğlu),

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şərq mədəniyyətinin öz daxilində onlarla milli və dini mədəniyyətlər mövcud olmuşdur ki, İslam dini – “İslam mədəniyyəti” onlardan yalnız biridir. Ancaq “İslam mədəniyyəti”nin özünə də monolit bir mədəniyyət kimi baxmaq mümkün deyildir. “İslam mədəniyyəti” daha çox İslam dininin mahiyyətindən, yəni Qurani-Kərim və Peyğəmbərlə bağlı hədislərin bütünlüyündən (Sünnə) qaynaqlanaraq meydana çıxsada, sonralar yalnız bu dini ilk qəbul edən ərəblərin deyil, eyni zamanda türklərin, farsların, urduların və digər xalqların da həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu anlamda “İslam mədəniyyəti”ni yalnız bir ərəb mədəniyyəti ya da ərəbdilli mədəniyyət kimi görmək doğru deyildir. Əlbəttə, “İslam mədəniyyəti”nin ilk növbədə, ərəb mədəniyyəti ilə eyniləşdirilməsi də təsadüfi deyildi. Çünki İslam dini coğrafi anlamda Ərəbi-istan yarımadasında (Məkkə və Mədinə) meydana çıxmış, Qurani-Kərimin ana dili də ərəb dili olmuşdur. Eyni zamanda “İslam mədəniyyəti”nin təşəkkülünün ilk dövrlərində adət-ənənələr, ədəbi-mədəni, etik məsələlərdə də ərəb yaxud da ərəb-yəhudi (sami) etnik xüsusiyyətlərinin ön planda olması şübhəsizdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bütün hallarda İslam dininin meydana çıxdığı coğrafi areal və milli-etnik mühit daha çox ərəblər ya da ərəb-yəhudilərlə bağlı olmuş, üstəlik İslam dinindən qaynaqlanan Ərəb Xilafəti adlı imperiyada da, ən azından ilk dövrlərdə əsas yeri ərəbdillilər tutmuşlar. Ona görə də, “İslam mədəniyyəti” dedikdə, ilk növbədə onun Ərəb mədəniyyəti, Ərəb kimliyi ilə eyniləşdirilməsi təbiidir. Ancaq İslam dini özünü yalnız bir millətin dini kimi məhdudlaşdırmadığı üçün, o, ərəb mədəniyyəti çərçivəsində məhdudlaşmamış, bu dini qəbul edən bütün millətlərin (ərəb, türk, fars, urdu və b.) ortaq dininə, dolayısıyla da “İslam mədəniyyəti”nə çevrilmişdir. Yəni dini ya da bəşəri dəyərləri özündə əks etdirən İslam mədəniyyəti meydana çıxdığı coğrafi areal və milli-etnik mühit baxımından ilk növbədə, ərəb coğrafiyası, ərəb kimliyi ilə bağlı olması nə qədər həqiqətdirsə, sonralar İslam dinini qəbul edən digər millətlərin (türk, fars, urdu və b.) də bu mədəniyyətin formalaşması və inkişafında özünə-məxsus rollarının olması danılmazdır. Şübhəsiz, İslam dinini qəbul edən millətlər də Sünnə (Qurani-Kərim və hədislər) məsələsində həssas olub müsəlman ölkələr arealına daxil olmaqla yanaşı, milli özünəməxsusluqlarını da qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Bu o anlama gəlir ki, “İslam mədəniyyəti” məsələsində Sünnəyə əsaslanmaq məsələnin bir tərəfi, milli özünəməxsusluqları bu mədəniyyətə aid etmək məsələnin digər tərəfidir. Burada ən incə məsələ isə Sünnədə milli mədəniyyətlərin, xüsusilə də Ərəb mədəniyyətinin nə dərəcədə öz əksini tapmasıdır. Şübhəsiz, ərəb özünəməxsusluqlarının, ərəb dünyagörüşünün, hətta ümumilikdə sami dünya-görüşünün Sünnədə öz əksini tapması nə qədər təbiidirsə, eyni zamanda İslam dinini sonralar qəbul etmiş millətlərin də həmin dində öz milli xüsusiyyətlərinə aid bir şeyləri avarması çox da təəccüblü deyildir. Bununla da, milli fəlsəfi dünyagörüşlərlə islam fəlsəfə-sinin uzlaşdırılması prosesi getmişdir. Burada diqqət etdiyimiz əsas məsələ isə, milli dünyagörüşlərlə ərəb dünyagörüş-ünün ya da sami dünyagörüşünün uzlaşdırılması deyil, daha çox milli dünyagörüşlərlə, milli fəlsəfələrlə (adət-ənənələr, əxlaqi-estetik dəyərlər, dini-mifoloji baxışlar) İslam fəlsəfəsinin (Qurani-Kərim və Sünnə) uzlaşdırılmasıdır. Hər halda milli fəlsəfələrin (türk, fars, urdu və b.) İslam fəlsəfəsi (Qurani-Kərim və Sünnə) ilə uzlaşdırıl-ma-sıyla, milli fəlsəfələrin başqa bir xalqın fəlsəfəsiylə (ərəb fəlsəfəsiylə) uzlaşdırılması eyni anlama gələ bilməz. Üstəlik, yeni din o millətin arasında zühur etmişdir ki, həmin millət, yəni ərəblər dağınıq şəkildə yaşayırdı və onların arasında xeyli dərəcədə cəhalət, nadanlıq, avamlıq hökm sürürdü. Ancaq İslam dininin meydana çıxdığı həmin millətdən (ərəblərdən) fərqli olaraq sonralar bu yeni dini qəbul edən millətlərdə (türk, fars və b.) isə eyni dövrdə elm, mədəniyyət, fəlsəfə xeyli dərəcədə inkişaf etmişdir. Belə olduğu təqdirdə, İslam dinini təbii olaraq ərəblərdən sonralar qəbul edən millətlər üçün Qurani-Kərimdə irəli sürülən müddəalar nə qədər dəyərlidirsə, ancaq sırf ərəb tayfalarının cəhaləti, avamlığı, nadanlığı, bir sözlə geriliyi ilə bağlı məsələlər isə bir o qədər əhəmiyyətsizdir. Çünki hər bir millət üçün yalnız o məsələ yenilik və tərəqqi anlamını daşıyır ki, doğrudan da onu ilk dəfə duyurlar və ondan ciddi şəkildə təsirlənmiş olurlar. Bu anlamda, İslam dininə ilk tapınan ərəb xalqlarından sonralar bu dini qəbul edən türk, fars və digər xalqların İslam mədəniyyətinə ya da İslam fəlsəfəsinə töhfələri öz milli fəlsəfələrini ərəb (sami) adət-ənənələri ilə deyil, məhz İslam dinində irəli sürülən müddəalarla səsleşdirməsi çərçivəsində olmuşdur. Ona görə də, hələ, orta əsrlərdə türk mütəfəkkirlərinin ya da fars mütəfəkkirlərinin fəlsəfənin ontoloji və qnoseoloji məsələlərinə baxışları ərəb filosoflarının baxışlarından xeyli dərəcədə fərqli olmuşdur. Məsələn, İslam dinindəki Yaradan anlayışını ilk baxışda fars, türk, ərəb ya da başqa bir müsəlman filosofunun eyni düşündüyünü iddia edə bilərik. Çünki bizə elə gəlir ki, onlar Yaradanı yalnız İslam dini çərçivəsində dərk edir, yəni aşağı-yuxarı Allahı Qurani-Kərim ayələrində və Peyğəmbərin hədislərində vəsf olunan şəkildə anlayırlar.

Ancaq bunun belə olmadığını türk, fars, ərəb, yəhudi, hind, urdu və başqa müsəlman filosoflarının Yaradanla bağlı düşüncələrini təhlil edərkən görmək mümkündür. Hesab edirik ki, xüsusilə Yaradan məsələsinə baxışda ümumilikdə milli fəlsəfi dünyagörüş nə qədər İslam fəlsəfi dünyagörüşü içində çərçivələnmiş kimi görünə də, ancaq ayrı-ayrı detallara vardığında “milli fəlsəfi dünyagörüşün” ya da xalq dininin (xalq fəlsəfəsinin) izlərini tapmaq mümkündür. Hesab edirik ki, İslam dinini qəbul edən bir çox millətlər, o cümlədən Türk xalqları, onların müdrikləri ya da mütəfəkkirləri xeyli bir zaman kəsiyində Yaradan anlayışının və digər önəmli məsələlərin dərkində milli və islami dünyagörüşlərin uzlaşdırılma-sına önəm vermişlər. Yəni bu zaman İslami fəlsəfəsi ilə Türk fəlsəfəsinin birinin digər üzərində üstünlüyü deyil, tam əksinə yalnız doğru olanın və ədalətin üstünlüyü şəklində şərhlərin, düşüncələrin olması əsas dayaq nöqtəsi təşkil etmişdir. Zənnimizcə, İslam mədəniyyəti ilə Türk mədəniyyətinin uzlaşdırılması yolunda da ən böyük rolu M.Farabi, Bəhmənyar, N.Gəncəvi, Ə.Yəsəvi, E.Miyanəci, M.Kaşğarlı, Y.Balasaqunlu, Ş.Təbrizi, C.Rumi, M.Füzuli, N.Tusi, S.Urməvi, Ə.Ö.Sührəvərdi, F.Nəimi, İ.Nəsimi və başqaları oynamışlar. Ancaq zaman-zaman İslam mədəniyyəti və Türk mədəniyyətinin uzlaşdırılması yolundan kənara çıxılması xüsusilə, İslam mədəniyyəti adı altında əslində ərəblərin “cahiliyyət dönməsi”nin adət-ənənələrinə üz tutulması, üstəlik Türk adət-ənənələrindən də uzaqlaşması nəticəsində “İslam mədəniyyəti” tamamilə fərqli bir forma almışdır. Özəlliklə, 17-18-ci əsrlərdə bir tərəfdən İslam dininin 1) bəşəri fəlsəfi mahiyyətindən, digər tərəfdən 2) milli özünəməxsusluqlara aid müsbət elmi-fəlsəfi məsələlərdən uzaqlaşma nəticəsində “İslam mədəniyyəti” amorf bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Bizcə, hər iki məsələ, yəni həm İslam dininə aid bəşəri mahiyyətli fəlsəfi yükədən, həm də milli özünəməxsusluqlara aid müsbət yönlü elmi-fəlsəfi baxışlardan uzaqlaşma “İslam mədəniyyəti”nin nüvəsini zədələmiş, onun ümümfəlsəfi dəyərini və yenilikçi ruhunu azaltmış, bunun əvəzində isə gerilikçilik, cahillik, fanatizm, despotizm ön plana çıxmışdır. Beləliklə, 17-18-ci əsrlərdə İslam mədəniyyəti ya da İslam fəlsəfəsi dedikdə, artıq hər cür milli dəyərlərə, yenilikçi düşüncələrə, bir sözlə, hər hansı fərqli baxışlara düşmənçilik hissi əsas yer tutmuş, artıq dini kimlik (müsəlman) ya da dini məzhəblər (sünni, şiə və b.) milli kimlikləri (türk, fars, ərəb və b.), yenilikçi düşüncələri xeyli dərəcədə öz içində əritmişdir. Belə olduğu təqdirdə də, əsas yeri artıq bəşəri mahiyyətli, milli kimlikli, yenilikçi-azad ruhlu “İslam mədəniyyəti” deyil, məhdud mahiyyətli, məzhəbçi-müsəlman kimlikli, gerilikçi-ehkamçı ruhlu “İslam mədəniyyəti” tutmuşdur. Əgər bəşəri mahiyyətli, milli kimliyin qorunub saxlanması yönlü İslam fəlsəfəsində bütün dinlərə və millətlərə münasibətdə xoşgörü ön planda idisə, ancaq məhdud mahiyyətli, məzhəbçi ya da qeyri-naməlum “müsəlman” kimlikli İslamlıqda digər dinlərə və millətlərə münasibətdə daha çox ifratçılıq özünü büruzə verirdi. Eyni zamanda, milli kimliyini dərk edən İslam dininə mənsub millətlərdə həm öz milli dəyərlərinə, həm də dini dəyərlərə qarşılıqlı etimad və hörmət daha güclü idisə, milli kimliyini unudaraq yalnız “müsəlman” kimliyindən çıxış edən “müsəlman” millətlərdə “milli kimlik” qəbuləilməz bir duruma gəlib çıxmışdı. Son olaraq da yenilikçi-azad ruhlu İslam dünyasında yaşayan mütəfəkkirlərin bir-birilərinin fərqli baxışlarına münasibətdə az-çox dözümlülük, bunun da müqabilində inkişaf var idisə, gerilikçi-fanatik ruhlu müsəlman mütəfəkkirləri hər hansı fərqli baxışa qarşı daha da amansız mövqə tutmuşdurlar.